

הרב יעקב אריאל (שיחה עם הרב ארל'ה הראל)

על שיטות לימוד הגמרא

הלימוד הישיבתי: עיון מול היקף, הנאה מול הלכה

בעולם הישיבות, הרוב אינם לומדים את המסקנות ההלכתיות של הסוגיות, וגם בעלי בתים שלומדים דף יומי עוסקים בסוגיות רבות שאינן מעשיות. מה היחס הנכון בין שיטות הלימוד?

לימוד הלכה למעשה הוא באמת הלימוד העיקרי הרצוי, ללמוד על מנת לשמור לעשות ולקיים. אבל צריך להבין: התפקיד הראשון של הישיבה הוא 'והערב נא את דברי תורתך בפינו'. לחבר את התלמיד לתורה, שיאהב תורה, וממילא ישקוד על התורה ואז גם ילמד הלכה למעשה. לכן אני בהחלט מאמץ את מה ששמעתי מפי מורי ורבי ר' אברום שפירא, שעיקר הלימוד בישיבה הוא אהבת תורה, ואהבת תורה מקבלים רק על ידי לימוד שיש בו סיפוק והנאה.

תלמיד צעיר, אם הוא יתחיל ללמוד את הגמרא עם שיטות הפוסקים, לא תמיד הוא יחוש סיפוק. אם הסוגיה אינה מסובכת מדי הוא יוכל להגיע למסקנות, אבל כשהעניין מסתבך לשיטות שונות וענפים שונים, לימוד כזה עלול להרחיק את התלמיד מן התורה. לכן תלמיד צעיר צריך בעיקר להבין את הגמרא, להתעמק בסברות השונות, לחפש את התירוץ לכל קושיה, לנסות להקשות על כל תירוץ ולהתחבר לפרשנויות מסוימות דרך הבנת הלימוד. בדורות האחרונים זה נעשה בעיקר על ידי לימוד ספרים כמו 'קצות החושן'. אומנם שיטת ר' חיים מבריסק תפסה מקום מרכזי יותר בלימוד הישיבתי, אבל שיטת הלימוד עם הקצות היא שבנתה את רוב גדולי ישראל. הרב פרנק גדל כך, גם ר' חיים עצמו גדל מהקצות וה'מנחת חינוך'. הקצות מחדד את החשיבה, מפרה אותה, מפתח סברה הגיונית שמעמיקה את הדברים. כשבחור לומד, מבין ונהנה מהסברה, זה מה ש'מדליק' אותו. הוא עוד לא בשל דיו לעסוק בשיטות הפוסקים. ההבנה עוזרת גם לזיכרון: זיכרון טכני של מילים הוא משימה קשה ותועלתה מועטה, את מה שמבינים זוכרים יותר. חשוב כמובן לחזור, אבל חזרה מתוך הבנה מועילה יותר מאשר חזרה טכנית על מילים בלבד.

* אנו שמחים לציין בגיליון את הגיעו של מורנו הרב יעקב אריאל שליט"א לגבורות. הרב אריאל תמך בכתב העת מראשיתו, היה שותף בשליחת מספר מאמרים ועודד וכיוון, ואנו שמחים על הזכות להביא כאן קטעים מתוך הספר החדש "יערב שיחי" - שיחות שערך עמו הרב ארלה הראל. חלק מהם לא נכלל בספר ורואה כאן אור לראשונה.

מצד שני, אם מתעלמים לגמרי מההלכה למעשה, ההשלכות חמורות. נותרים עם סברות שלא כולן הלכה למעשה, אך יש תלמידים הסבורים שזו הלכה למעשה. כך מחמירים במקום שאין צורך ומקילים במקום שאסור. כשלומדים רמב"ם, צריך לדעת שלא מדובר רק בסיכום הגמרא והבהרתה, אלא בעיקר בפסיקה. ברוב המקרים פסיקת הרמב"ם היא גם הלכה למעשה, כי השולחן ערוך בנוי ברובו עליו. אך על התלמיד לדעת שלא תמיד הלכה כדעת הרמב"ם. כדאי שבסיכום הסוגיה התלמיד ידע גם מה אומר השולחן ערוך, גם אם לא יתעמק בשיטות הפוסקים שעליהם מסתמך השולחן ערוך. סוף סוף 'קצות החושן' אינו ספר בפני עצמו אלא אחד הפרשנים על השולחן ערוך. כשמו כן הוא - 'קצות החושן', הוא נמצא בקצהו של חושן המשפט.

לדעתי מגזימים היום בישיבות בהעמקה מקומית. מרוב עיסוק בהבנת כל הסברות בגמרא ובמפרשים, ההספק קטן מדי. יש ישיבות שבהן מספיקים עשרה דפים לכל היותר ב'זמן' שלם, ויש שאפילו פחות. אמנם הם התעמקו היטב בכל סברה ובכל הווה אמינא, אבל התלמיד צריך גם לרכוש ידיעות רחבות יותר ביתר חלקי המסכת. על הר"מים להיות סלקטיביים יותר: יש סוגיות שצריך ללמוד מהר יותר, וסוגיות אחרות שבהן יש להתעכב ולהעמיק יותר. על הר"מים לבחור לתלמידים את המפרשים שעליהם יעמדו יותר ואת הסוגיות שבהן יתעמקו יותר. עליהם לבחור את הנושאים שלדעתם ימשכו אותם יותר. באילו נושאים תהיינה סברות מעמיקות יותר, עם אילו נושאים יזדהו יותר. אי אפשר ללמוד את הכל, יש להמשיך הלאה ולא להתעכב באותה סוגיה יותר מדי, חלק מהתלמידים עלול להישבר. צריך לאפשר לתלמידים להתרענן בנושא חדש ולכן יש להתקדם, וכן צריך לעודד את התלמידים לגמור מסכת בסוף הזמן.

לפי זה, נכון להתעמק פחות כדי להקיף יותר? כשהחוג שלנו במרכז הרב התחיל להתחתן והקמנו את הכולל, ישבנו עם ר' אברום שפירא והרב ישראלי להתייעץ מה ללמוד ואיך ללמוד. דובר שצריך ללמוד למעשה, למשל ללמוד מסכת שבת, שזו 'המסכת של האברכים'. שניהם אמרו שצריך לראות גם את הגמרות בפנים ולא רק את הפוסקים. היינו צריכים להחליט מה יהיה הקצב של לימוד הגמרא, ואנשים דיברו על דף או שניים בשבוע. הרב ישראלי אמר: שני דפים בשבוע? אברכים? שני דפים ביום!

לפני השיעורים הכלליים שהעביר בישיבה, הוא היה שואל את האחראי באיזה דף נמצאים, ואז כדי לזרז את הבחורים - היה נותן שיעור על חמישה דפים קדימה...

אני בשיעור הכללי בישיבה מתקדם לפחות דף בשבוע ולא נשאר באותו דף פעמיים, חייבים להתקדם. לפני חמישים שנה הגעתי פעם לפוניבז', רציתי לשמוע שיעורים, אבל בדיוק אז הרב כהנמן עצר את השיעורים. האברכים לא הכינו את השיעורים, השיעורים התקדמו קדימה והבחורים היו מאחורה, אז הוא עצר את השיעורים

ליומיים - שיתקדמו. אתה רואה את שיעורי הרב שמואל רוזובסקי, רואים איך על כל סוגיה הם אמרו באמת דברים עמוקים, אבל התקדמו. בכל מסכת אפשר למצוא שיעורים על התחלת המסכת ועל סופה. אולי לא סוף המסכת ממש, אבל אף פעם אין שיעורים רק עד דף י'. בימינו למדנו בעיון עד דף ל', דף מ', לא נשארנו בדפים הראשונים.

אצל הרב רחובסקי זה ממש בולט, הדחיפה הזאת קדימה הייתה עניין גדול אצלו. הרב כהנמן לא נתן לו ברירה, דרש שיתקדמו.

עד היום יש שם שתי אסכולות.

היום האופנה בישיבות היא להתקדם לאט לאט, ואני חושב שזו טעות. אמר לי הרב יעקב שפירא שזה בגלל ריבוי הספרים. זה מעין 'ביצה ותרנגולת': כיוון שראשי הישיבות התחילו לתת שיעורים מעמיקים בהתחלה, עכשיו כל בחור ישיבה רוצה ללמוד את כל מה שאמרו, אז הוא מתעכב עוד יותר, ונוצר מעגל סגור של עיכוב אחרי עיכוב.

גם כדי להכין שיעור אני חייב לעבור על כל השיעורים לפני כן, כדי לדעת שאינני חוזר לשווא על דברים שנאמרו כבר.

התוצאה היא שרואים אילו סברות יפות כולם אומרים, מתעכבים שיעור ועוד שיעור, ונמצאים כל הזמן באותו דף. והרי אפשר להגיד את מה שלומדים בדף הזה גם במקום אחר, לדוגמה בכבא בתרא: על ההתחלה לומדים את תוספות ד"ה 'לפיכך', שנמצא בעמוד הראשון, אבל הוא מקשה מדף ד'. תגיד לבחורים ללמוד עד דף ד' ושם תדבר על תוספות, לא חייבים לדבר עליו דווקא בדף ב'.

חשוב בעיקר, כפי שאמרתי, לחזור על מהלך הסוגיה. ראיתי פעם שיעור בישיבה אחת שבו התלמידים אמרו סברות יפות מרבי עקיבא איגר, מהקצות ועוד. אבל מה הגמרא אומרת? איפה התחיל? מה הייתה הקושיה המרכזית? מה הניסיונות? מה היה התירוץ האחרון?

האם הרב אומר שגם הלימוד העיוני צריך להיות בקיאותי יותר? נכון, אך לא בהגזמה. בחור שלומד רק עשרה דפים אך עם כל הסברות עלול לצאת מבולבול. יש לחזור רק על עיקרי הסברות, ולזכור את מהלך הסוגיה עצמה. צריך גם סיכום בסוף הסוגיה, והסיכום הוא בעצם פסיקה. ככל שהתלמידים יתרגלו לסכם את הסוגיה על שיטות המפרשים העיקריות, הם יתרגלו ללמוד את ההלכה למעשה העולה מכל סוגיה. אולם כפי שאמרנו בשלבים הראשונים בישיבות הצד המעשי אינו עיקר, הוא מתאים לשלב השני.

מתי מגיע השלב השני?

זה תהליך טבעי השונה מאחד לשני. קשה לקבוע לכל בחור מתי עליו להתחיל ללמוד הלכה למעשה. זה תלוי בהתעניינות אישית, במשיכה אישית של כל אחד

ואחד. אין אדם למד אלא במקום שליכו חפץ ואל תעוררו את האהבה עד שתחפץ. מי שמרגיש שהוא כבר בשל לכך, צריך לעזור לו, לחנך אותו לסכם את הסוגיה, להבין מה הנפקא מינה המעשית היוצאת מכל סברה. לאט לאט הוא יעלה על דרך המלך של לימוד הפסיקה. מתי זה קורה? אחרי ארבע או חמש שנים? או אולי כבר לפני כן? קשה להגיד, הדבר תלוי בנטייתו האישית של כל תלמיד. מקובל לומר שבישיבה לומדים את הגמרא, ובכולל לומדים את ההלכה למעשה; החלוקה הזו סבירה פחות או יותר, אך לא תמיד מתאימה. אני מכיר אברכים שאינם רוצים ללמוד בכולל רגיל כי הם רוצים יותר גמרא, ומצד שני יש כאלה שמסוגלים כבר ללמוד הלכה למעשה מוקדם יותר.

יש בנושא זה הבדל בין הגישה הספרדית לגישה האשכנזית. השיטה הספרדית הייתה בנויה בעיקר על לימוד הלכה למעשה, ונושא הסברות פחות תפס בה. ידעו את הסברות, הבינו אותן, אבל לא התעסקו בהן בצורה מעמיקה כל כך. זאת שיטת לימוד אחרת. הרב עובדיה יוסף אמר משפט חכם המבטא את שיטת לימודו הספרדית: בישיבות לומדים קצות, אבל זה רק הקצה של החושן. צריך ללמוד קודם את החושן עצמו, את הבית יוסף, הש"ך והט"ז, ורק אחר כך בסוף את הקצות. בישיבות לומדים בסדר הפוך.

גמרא בישיבות התיכוניות: גירוי מעשי ושכלי

הגירוי המעשי נצרך דווקא אצל תלמידים צעירים יותר. אני נכנס לפעמים לבית ספר יסודי. לומדים חומש, 'כי יכרה איש בור'. מורה שמלמד רק את הפסוק כשלעצמו, בלי השלכות מעשיות, עושה טעות; צריך להרגיל את התלמידים כבר מגיל צעיר לחשיבה המופשטת של התורה שבעל פה. בור הוא לא רק בור, בור זה אב נזיקין. לא צריך לדבר איתם על המושגים 'אב' ו'תולדה', יש לילדים בכיתה ג' ראש פתוח, הם מסוגלים לפתח חשיבה. צריך רק לגרות אותם, לשאול אותם מה הדין באדם ששפך ברחוב בקבוק שמן, האם הדבר דומה לבור? הם כבר ישאלו בעצמם מה הדין אם מישהו השליך קליפת בננה, או אם כלב הטיל גללים ברחוב, כפי שמצוי לצערנו. כבר בכיתה ג' צריך ללמוד את זה. לדעתי מורים ומורות שאינם מרגילים את התלמידים לחשיבה תלמודית תוך כדי לימוד החומש מחטיאים את מטרת הלימוד. על התלמיד להתרגל מצעירותו לראות את התורה שבעל פה כחלק מזו שבכתב.

רובם הגדול לא מכירים בעצמם את החשיבה הזאת.

יש היום בחורי ישיבות שמלמדים בכתי הספר. ה'מגן-אברהם' היה מלמד דרדקי, ואני בטוח שאצלו ב'חדר' למדו כך חומש. הוא לימד אותם גם קצת 'מגן אברהם' תוך כדי לימוד חומש. כמובן אין ציפייה ממורה שיהיה המגן אברהם, אך בכל זאת אני מצפה מבחור ישיבה המלמד תורה בבית ספר יסודי שילך בדרך זו.

בכל המדעים יש היום כל כך הרבה חוברות לימוד וחומרי עזר, תקציבי ענק מוקדשים לעזרה למורים כדי שילמדו בצורה מונגשת יותר. כשרוצים לעשות מהפכה במתמטיקה, מכון וייצמן מוציא חוברות לימוד מתאימות במתמטיקה, וכן בפיזיקה ובכל המקצועות. יש גם חוברות עזר מצוינות ללימוד תורה, אולי לא באותו היקף, אך ברוך השם יש גם בתורה. ועדיין יש עוד הרבה מה לעשות, להכין למורים יותר חוברות עזר ברוח זו. בזמנו עמדתי בראש ועדה במשרד החינוך שנקראה 'תורת חיים' שמטרתה הייתה להפוך כל נושא בלימודי היהדות לרלבנטי, לעכשווי, למעשי וממילא גם למושך ומעניין. לא רק בתלמוד אלא גם בתנ"ך ובמחשבת ישראל נעשה הרבה בכיוון זה. ברוך השם יש היום כוחות, יש כלים, צריך רק לנצל את כל אלו.

גם המורה עצמו צריך ללמוד. זו טעות לחשוב שמורה צריך רק ללמד - הוא צריך גם ללמוד ולהרחיב את ידיעותיו, לחשוב כל הזמן איך להפוך את הלימוד התיאורטי למעשי, כי בכל יום מתחדשים דברים. מה שעניין את התלמידים אתמול לא מעניין אותם היום. יש היום גם נשים היודעות יותר, חלקן לומדות במדרשות ובמכללות למורות, ואין שום בעיה שמורה תדע איך ללמד חומש נכון. אני מלמד במכללה מורות כאלה. גם הן מסוגלות ליישם את הלימוד בדוגמאות רלוונטיות המחברות את התלמידות הן לתורה שבכתב והן לתורה שבעל פה, בפרט אם הן נשואות לבחור ישיבה, וברוך השם יש רבות כאלו.

האם נכון לדלג על סוגיות בגמרא, ולבחור רק את הרלוונטיות? נכון. אני אומר לרמי"ם כבר שנים: "ורילוגו עלי אהבה". תחשבו לעצמכם, אתם מלמדים בבא מציעא, והדף הראשון הוא אחד הקשים בש"ס. אולי אתה בטוח שאתה מבין טוב ולא מאבד את חוט המחשבה שלך כשאתה נכנס לסוגיה מכל הצדדים, אבל עליך לחשוב על התלמיד בן ה-14-15 שאינו רגיל לזה. גם אתה מסתבך, אז איך התלמיד שאינו רגיל ללימוד לא יסתבך? מה שקשה לך, ואתה חייב מאמץ כביר ולומד אותו בפעם העשירית כדי להבין, ואתה לומד את הסוגיה בפעם העשירית כדי להבין, אל תלמד תלמידים בכיתה ט'.

אני זוכר שבכיתה י' למדנו את סוגיית 'תקפו כהן'. אחד החבר'ה אמר: הוא תקף אותי חזק, הכהן הזה...

אני אומר שנכון לדלג על תקפו כהן בגיל הצעיר. נכון שזו אחת הסוגיות החשובות, העמוקות והיפות ביותר בש"ס, אבל גם מהקשות ביותר בש"ס. אחרי כמה פעמים אתה מכיר כבר מהם דיני בכור, פטר חמור, אתה מכיר כבר את כל המושגים ואז נהנה מהסוגיה. אבל אי אפשר להתחיל בגיל צעיר. אתה יכול ללמוד את ההתחלה של הסוגיה ואת המסקנה, וכן - לדלג על האמצע.

צריך לדלג ממש על דפים שלמים. אתם לומדים שלושים דף בשנה, מתוך מסכת של 120 דף, כך שממילא אתם מדלגים על רבע מסכת. אתם חייבים את שלושים הראשונים דווקא? תלמדו סוגיה מפה, סוגיה משם.

אז לבחור את הסוגיות שעונות על הקריטריונים שאמרנו קודם? גם מעוררות אהבה ועניין, וגם קשורות הלכה למעשה?
נכון, וגם אגדה צריך ללמד בצורה נכונה. השיקול צריך להיות ההנאה מהלימוד, עד שהתלמיד ירצה להיות למדן, להיות שקוע בתוך הלימוד, שיהיה דבוק בתורה. ייחנה מהתורה - יהיה למדן, לא ייחנה מהתורה - לא יהיה למדן.

יש שיטה היום בכמה מהשיבות התיכוניות: כשמגיעים לדף, קודם כל לוקחים את כל המימרות בעמוד ולומדים אותן כל אחת בפני עצמה, ואז חוזרים על כל הדף ברצף. מה דעת הרב על השיטה הזאת?
אני הייתי עושה אחרת. כשפותחים את הדף הייתי מציג קודם כל את השאלה, ושואל את התלמידים מה הם אומרים. אחר כך רושם איזו סברה כל תלמיד אמר. עכשיו נפתח את הגמרא ונגלה: אתה אמרת כמו רבא ואתה אמרת כמו אביי. לתת לתלמידים להבין מה הסברות של כל אחד, מה ההיגיון של כל אחד, למה זה אומר כך וזה אומר כך, שישאלו שאלות, שיגידו סברות. אולי הם יגידו סברות בוסר, אבל תמיד יהיה מישהו שיגיד גם סברה טובה יותר. יכול להיות אפילו שמישהו יגיד סברה שנמצאת רק בראשונים או באחרונים, ואז תלך לרשב"א או לפני יהושע ותפתח אותם. שהתלמיד ידע מה זה רשב"א לפני יהושע, וגם שישבור את הראש לבר.

גם זה נעשה היום. זה לא סותר, אפשר ליישם את שתי השיטות.
כל העולם היום פתוח יותר לחשיבה, בבית ספר היום מלמדים בגיל צעיר מדעים ומתמטיקה, ואפילו בגיל צעיר מלמדים את החשיבה. לילדים היום יש חשיבה מפותחת יותר משל פעם, ואי אפשר בלימוד תורה לדרוש מהם פחות חשיבה. אם דורשים חשיבה במדעים ומתמטיקה, צריך לדרוש חשיבה גם בתורה. שלא תהיה כהנת פחות מפונדקאית. הם צריכים להרגיש שבתורה יש הגיון, יותר העמקה, ויותר פתיחות מחשבתית מאשר בכל מקצוע אחר.

פירות עולם הישיבות הציוני

הרב חושב שעולם הישיבות של הציבור הציוני דתי מייצר מספיק למדנות איכותית?
אני חושב שכן, אתה יכול לראות את הקובץ שהוציאו איגוד ישיבות ההסדר.
אסיף?
אלה קבצים חשובים מאוד.

יש שם מאמרים בכל מיני נושאים, אבל מה בנוגע ללמדנות ישיבתית?
זה למדנות. הוציאו את הגיליונות בשני חלקים, חלק למדני וחלק הגותי, וכל אחד מהם בפני עצמו הוא ברמה גבוהה. אי אפשר להכחיש זאת. בחלק הלמדני אפשר להתווכח עם חלק מהסברות, אבל הוא ברמה גבוהה מאוד. תופסים נושא, מרחיבים

אותו, מעמיקים בו בראשונים ואחרונים ובכל הש"ס, ועושים בירורים יסודיים מאוד וחשובים מאוד.

מה עם יצירת שיטות חדשות בישיבות?

אני נגד שיטות, כל אדם לומד בצורה אחרת. יש שיטות שמשפיעות יותר, לפעמים אם גדול מסוים הולך בשיטה כלשהי - הרבה תלמידים זוכים ללכת בעקבותיו. אז יש לו השפעה, אבל האם להגיד שדווקא זאת השיטה?

לא צריך שזו תהיה השיטה לכולם, השאלה היא אם בכלל נוצרות שיטות, כפי שנוצרות בעולם הליטאי.

זה לא מדויק. נכון ששייכות ליטא הושפעו בעיקר מר' חיים ויצרו שיטה למדנית מסוימת, אבל אי אפשר להגיד שהחזון איש למד בשיטת ר' חיים, וגם הרב שטיינמן לא בדיוק בשיטתו ועוד גדולים אחרים. יש גם כאלה שלקחו את ר' חיים ופיתחו שיטה על גביו, הרב זווין כינה זאת 'דקה' ו'דקה מן הדקה'.

הוא אשר אני מנסה לטעון: בעולם הישיבות הליטאי נוצרות שיטות שונות. ר' שמואל רחובסקי זה ר' שמואל רחובסקי. במשך שנות לימודי בישיבות, הייתי הולך לשמוע שיעורים אצל גדולי ראשי הישיבות החרדיות, הרב הלל זקס, הרב צבי קושילבסקי והרב שמואל יעקב ברנשטיין זצ"ל ויבדל"א הרב גרשון אדלשטיין ועוד, שם היתה הרגשה של יצירת שיטה. בעולם הישיבות שלנו, כמדומני שניתן לראות זאת רק אצל מו"ר הרב ליכטנשטיין זצ"ל ואצל הרבנים האחים שטרנברג יבדל"א.

גם בישיבות הציוניות יש כאלה שהגיעו לרמה גבוהה מאוד ויש להם דרך משלהם, ומי שרוצה יכול לשמוע אותם. טוב שהם מפרסמים דברים ויש הפרייה. מי שילך לשמוע את הרב עמיאל שטרנברג - בבקשה, ומי שהולך לשמוע את הרב יעקב שפירא - שישמע. גם אנחנו במרכז הרב לא נשארנו רק בישיבה, הלכנו לשמוע אחרים, שמעתי את הרב אברמסקי הרבה. אכן הלכתי לשמוע מישהו שדרכו נראתה לי דרך נכונה בלימוד, שאני יכול לקבל ממנה הרבה, אבל זה אישי כל כך. בישיבת וולוז'ין היה הנצי"ב והיה ר' חיים, ולנצי"ב היתה שיטה אחרת משיטת ר' חיים. התלמידים - חלק קיבלו מזה וחלק מזה, חלק משניהם וחלק מצאו דרך משל עצמם. אז להגיד שבישיבה צריכה להיות שיטה? לא, לא צריכה להיות שיטה, צריך להיות לימוד. כשיש למדנים שמפתחים שיטה משלהם זה טוב מאוד, ויש כאלה.

למשל ספרי השיעורים של הרב ליכטנשטיין, הרב רואה ערך בלימוד שלהם? זו באמת צורת לימוד בריסקאית שהיא חשובה מאוד. להגיד שכל אחד יכול ללמוד בשיטה הזאת? לא, אבל זה טוב מאוד ומצוין. הבעיה היא שברוב הספרים אנשים חושבים שצריך ללמוד את הספר כולו, וזו בעיה חמורה בעולם הישיבות, שלומדים מספר ספרים קטן כי רוצים ללמוד את כל הספר. ברוך ה' יצאו הרבה ספרים, וכבר ר'

אברום אמר שכיוון שיצאו הרבה ספרים כל ר"מ חושב שהוא צריך ללמד את כולם, והוא לא יכול לוותר על כלום. רק לאחרונה שאלו אותי אילו ראשונים צריך ללמוד על הסוגיה, ואמרתי: רש"י, תוספות, רי"ף ור"ן וזהו. אם יש לך שאלה טובה ואתה מחפש תירוץ, ולכן פותח עוד ראשונים ועוד אחרונים, זה בסדר - אבל לא כשיטה. כשיטה לומדים גמרא עם רי"ף ורא"ש.

הרב אמר קודם שיש הבדל בין השנים הראשונות בישיבה לשנים הבאות. הבעיה היא שהיום, הרוב הגדול של תלמידי ההסדר עוזבים בסוף שיעור ה'. חשוב שאדם שיוצא מהישיבה יישאר קבוע בתורה, לפחות במסגרת שיעור דף יומי. זה המינימום. עליו להיות מסוגל ללמוד דף יומי בעצמו, או לפחות שיצטרף לחבורה. היום יש גם חבורות טלפוניות. אחד הכישלונות בציבור בוגרי הישיבות הוא שאנשים שלמדו בישיבות, לא נאה להם להיכנס לשיעור דף יומי לבעלי בתים. התוצאה היא שללמדנות אין להם זמן, לדף יומי הם אינם מגיעים, התוצאה היא שהם נשארים קרחים מכאן ומכאן, בלי שום קשר לתורה. אני מציע שגם בישיבות ירגילו תלמידים ללמוד דף יומי - אך בפירוש לא על חשבון הלימוד הרגיל, אלא רק בסוף סדר ערב או בזמן אחר מחוץ לסדרים - על מנת שגם כשיצאו מהישיבה ימשיכו עם ההרגל הזה.

לדף היומי יש מעלה גדולה: הוא מחייב את הלומד להיות צמוד לכל העולם, לשמור על מסגרת קבועה יום יום, חול ושבת. החמצת יום אחד - אתה בפיגור. בחור ישיבה צריך לצאת מהישיבה מתוך יכולת ורצון שלא יעבור עליו יום אחד בחיים בלי דף גמרא. זה המינימום.

לכאורה יש מקורות מפורשים שהכרחי יותר ללמוד הלכה. אני מסכים, הלכה למעשה חשובה מכל, אבל יש גם המלצה של חז"ל ללמוד במקום שליבו חפץ. אינני חולק חלילה על הש"ך שפסק שיש ללמוד הלכה, אך כדי להגיע לדרגה שמצביע עליה הש"ך צריך ללמוד נושאים שיביאו להנאה מהלימוד. בסופו של דבר, מי שיאהב תורה יגיע גם להלכה למעשה. אם ילמד מתוך הנאה - ימצא יותר משעה ביום.